

Politike sjećanja i spomenici Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini¹

Amra ČUSTO

Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. 6. 2024.

UDK 394.46(497.6):94(4)''1914/1918''

725.945(497.6)''19''

doi: 10.5559/pi.19.34.02

Raspad Austro-Ugarske Monarhije izazvao je tektonske poremećaje, a za one koji su kao nekadašnji zemaljski pripadnici tog carstva dočekali kraj Prvog svjetskoga rata značio je suočavanje s potpuno novim društveno-političkim okolnostima i brojnim otvorenim novim pitanjima. Politička realnost nakon 1. 12. 1918. bila je Kraljevina SHS, dileme mnogobrojne, a kako će se graditi jedinstvena kultura sjećanja u slučaju okupljenih Južnih Slavena, pokazat će se kao prvorazredno pitanje. Nova politika kolektivnog sjećanja nastojala je odgovoriti zadaći uspostavljanja zamišljenog nacionalnog jedinstva i zajedništva, ali u bosanskohercegovačkim prilikama to je dodatno bilo kompleksno i puno izazova zbog različitih povijesnih iskustava, brojnih mitova te posebno zato što su tijekom rata stanovnici BiH (Srbi, Hrvati, Muslimani) ratovali na različitim stranama, na strani pobjednika i pobijedenih. Život prve južnoslavenske države u Sarajevu započeo je uklanjanjem spomenika posvećenog Sofiji i Francu Ferdinandu s mjesta atentata, događaja koji je 1914. svijet gurnuo u Veliki rat i njegovom novom interpretacijom. Način uspostave nove prakse sjećanja i novog simboličkog reda zbog sudjelovanja znatnog broja bosanskohercegovačkog stanovništva na strani austrougarske vojske nije bio označen toliko intenzivnom izgradnjom spomenika u čast poginulim vojnicima koliko izgradnjom tzv. dinastičkih spomenika posvećenih Karadordevićima, Petru I. i Aleksandru I. Ideja integralnog jugoslavenstva bila je iskazana kroz izgradnju kolektivnog identiteta pomoću dominantnog narativa o značenju srpske vojske, Kosovskom boju, odanosti dinastiji, obilježavanju Vidovdanskih spomena, pri čemu nije bilo previše razumijevanja za različite slojeve sjećanja i teška pitanja naslijeđa rata.

Ključne riječi: politike sjećanja, BiH, novi simboličan red, dinastički spomenici.

UVOD

Prvi svjetski rat bio je sukob koji je iza sebe ostavio golem broj poginulih, velika razaranja i nakon kojega svijet više nije bio isti. U znatnoj mjeri odre-

¹ Rad je prethodno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom »The Politics of Remembrance of the First World War and Monuments in Bosnia-Herzegovina« u zborniku Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2024.

dio je i oblikovao našu noviju prošlost. Kolektivno sjećanje o tom događaju u proteklih stotinu godina u Bosni i Hercegovini stalno se mijenjalo i kreiralo ovisno o društveno-političkim okolnostima, prilagođavajući se sadržajima promoviranih kolektivnih identiteta, te je bilo zamršeno različitim, uglavnom (tro)nacionalnim pogledima. U razdoblju od 1918. do 1941. godine stajalo je u uskoj vezi s jugoslavenskom idejom i stvaranjem prve južnoslavenske države.

Na području Bosne i Hercegovine nije bilo ratnih poprišta u Prvom svjetskom ratu, ali zato su Bosanci i Hercegovci tada ratovali i ginuli na različitim stranama, pod zastavama i okriljem suprotstavljenih država. Tijekom rata mnogi stanovnici, kao državljani Austro-Ugarske Monarhije, bili su u njenim vojnim jedinicama, u bosanskohercegovačkim regimentama — njih 291.498 ili nešto više od 16% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, od čega je njih oko 38.000 poginulo, a 51.815 ranjeno.² (Šehić, 2007. p 247.) Također, treba imati na umu da je dio Bosanaca i Hercegovaca rat završio u dobrovoljačkim jedinicama srpske vojske (novačeni su bjegunci austrougarske vojske ili ratni vojni zarobljenici). Ovi brojčani podatci, uz stradanja, pojedinačne sudbine ovdašnjih »običnih« muškaraca, žena i djece, mnogi ratni zarobljenici i njihove prave odiseje pri povratku svojim domovima, svakodnevna borba za preživljavanje u ratu, težak život iza bojišta te najistaknutija točka sjećanja vezana za Veliki rat — atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju, nakon kojeg je svijet nezaustavljivo krenuo u vojni sukob, činjenice su koje su bile važne u sjećanjima na rat, a sve u okolnostima stvaranja prve južnoslavenske zajednice 1918. godine. S kakvim očekivanjem su različite bosanskohercegovačke nacionalne grupe ulazile u rat, s kakvim dočekivale kraj *rata i osnutak nove države te kakvo je bilo kolektivno sjećanje o tomu, pitanja su za koja u historiografiji postoji još mnogo otvorenog prostora.*

PRVI SUSRET I NOVI SIMBOLI

Raspad Austro-Ugarske Monarhije izazvao je katastrofalne poremećaje, a za one koji su kao nekadašnji zemaljski pripadnici tog carstva dočekali kraj rata, osim stečenih teških ratnih iskustava, značio je suočavanje s potpuno novim društveno-političkim okolnostima i brojnim novim pitanjima. Politička realnost nakon 1. prosinca 1918. godine bila je Kraljevstvo SHS, dileme mnogobrojne, a pitanje kako će nacionalno načelo, prihvaćeno kao presudno u stvaranju novih država nakon Prvog svjetskoga rata i raspada velikih mo-

² O sjećanju na pripadnike tih jedinica, njihovoj ulozi u ratu, osobinama, hrabrosti i držanju, nakon 1995. godine dosta popularne knjige u BiH bile su: Schachinger, 1996, te Blašković, 2000.

narhija, funkcionirati za okupljene Južne Slavene, pokazat će se kao iznimno važno.

U uvjetima završetka iscrpljujućeg rata, kaotičnog stanja na terenu u BiH, sa zabilježenim slučajevima nasilja i represije srpske vojske na bosanskohercegovačkom nesrpskom stanovništvu, te uz probleme s konsolidiranjem nove vlasti, na kraju 1918. godine ipak se činilo da postoji dobra volja za integraciju u jugoslavensku državu. (Omerović, 2009, 183-214) Nakon što je srpska vojska ušla u BiH, osobito u Sarajevo 6. studenoga 1918. godine, a dnevni tisak o tome izvještavao s oduševljenjem, odama, zahvalama i pozdravima upućenim srpskoj vojsci i vojskovođama, stvarajući svečano ozračje uoči i poslije samog čina ujedinjenja, u stvarnosti je već započeo zajednički život jednog »troplemenog naroda« — Srba, Hrvata i Slovenaca.³ Konsolidacijom vlasti oni su se našli u novom političkom okviru, nakon burnih stoljeća, različitih povijesnih iskustava, razvoja i života u različitim državama, carstvima i u konačnici sudjelovanja na različitim stranama u ratu — na strani pobjednika i pobijeđenih. Ujedinjenjem, »bliskim susretom« južnoslavenskih naroda započeo je život Prve Jugoslavije te u isto vrijeme izgradnja kulture sjećanja i službenog narativa ne samo o Prvom svjetskom ratu, nego i o daljnjoj prošlosti novoosnovane državne zajednice. Već na samom početku pokazalo se da će taj proces biti pun izazova, jer se razmatralo kako u zemlji s puno različitih prošlosti i mitova izgraditi zajedničko pamćenje. Ovo pitanje bilo je važno za razumijevanje formi kojima se gradi svijest o kolektivnom identitetu, koji počiva na udjelu u zajedničkom pamćenju, a koje se gradi i posreduje upotrebom zajedničkih rituala i simbola. (Assman, 2005, 163)

U Bosni i Hercegovini izgradnja kolektivnog službenog pamćenja bila je kompleksnija zbog postojanja triju dominantnih nacionalnih grupa, koje su od 1878. pa do 1918. godine, tijekom četrdeset godina, već promijenile dva državno-pravna okvira (Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija), našle se u trećoj državi — Kraljevstvu SHS i koje su već tada imale različite narative i sjećanja o traumatičnoj prošlosti.

³ O postojanju određenih sumnji u novu političku realnost, osobito u srpsku vojsku i njeno držanje te o odnosu prema nesrpskom stanovništvu u BiH, posebno muslimanima, iščitava se iz pozdravnih govora političara Šerifa Arnautovića i Nikole Mandića, upućenih srpskoj vojsci nakon njihova ulaska u Sarajevo 6. studenoga. Arnautović je pukovniku Nediću tom prilikom rekao: »U svoje ime, ali i u ime Muslimana BiH zahvalio bih na bratskom držanju srpske vojske, naglasivši da je početka među Muslimanima bilo neizvjesnosti i strahovanja kako će srpska vojska postupati s muslimanskim stanovništvom, ali danas da su on i Muslimani srećni što su se uvjerali da je srpska vojska došla bratski bez namjere kakve osvete.« Nikola Mandić je tada također iskazao zahvalnost srpskoj vojsci te izrazio spremnost da u svoje ime i ime Hrvata radi iskreno na ujedinjenju u jednu neovisnu jugoslavensku državu. Vidjeti: Muslimani i Hrvati kod pukovnika Nedića, *Narodno jedinstvo*, 13. 11. 1918., Sarajevo.

Proslave, odabir državnih praznika, izgradnja spomenika kao i svega drugog što se odnosi na simboličan razvoj službenog narativa i poželjnog sjećanja za sva su društva važni događaji, pa je tako bilo i s ideologijom državnog jugoslavenstva, koja se trebala odražavati u javnoj sferi i stvaranju novih identiteta. Prvi znakovi sukoba u radu sa sjećanjima, »problematiziranju sjećanja« na povijesne događaje u Sarajevu pojavili su se vrlo rano, samo godinu dana nakon stvaranja države, a ticali su se odabira datuma za obilježavanje dana oslobođenja. Pitanje je li to 29. listopada, kada su raskinute sve veze s Austro-Ugarskom ili 6. studenoga, kada su srpske snage ušle u Sarajevo, bilo je formulirano kroz debatu: s jedne strane stajalište srpskog tiska da je srpska vojska donijela slobodu, oslobodila Sarajevo, a s druge potpuno oprečno pisanje hrvatskog i muslimanskog tiska o tomu. (Mladenović, 1989)

Zbog potrebe da se oblikuje nacionalno pamćenje o zajedničkim sadržajima, te u isto vrijeme i zaborav određenih sadržaja iz prošlosti donijelo je potpuno nove prakse sjećanja. (Gillis, 2006.) One su se u Sarajevu kao i cijeloj BiH odrazile u mijenjanju naziva ulica te u nekim slučajevima naziva mjesta s namjerom da se sve ono što je označeno kao strano i nenarodno što prije izbriše iz javnog prostora. U tom procesu prevladavanja starih simbola prepoznavalo se izražavanje novog domoljublja i iskazivanje lojalnosti novoj državi. Zapisnik sa sjednice sarajevske gradske skupštine iz 1919. godine pokazuje da se dugo razmatrao i prijedlog o promjeni naziva velikog broja ulica, a sve u skladu s potrebom da se grad »nacionalizira«. ⁴ Dinastija Karađorđević trebala je odigrati homogenizirajuću ulogu u izgradnji poželjne monolitne kulture sjećanja u Kraljevini, pa je u skladu s tim u bosansko-hercegovačkim gradovima provedeno simbolično povezivanje s dinastijom. Tako su svoje ulice dobili Petar I. Karađorđević, regent Aleksandar Karađorđević i njegova supruga Marija Karađorđević. Novi nazivi ulica pokazali su novu državnu politiku sjećanja, a zbog potrebe da se Sarajevo riješi tragova »starog feudalnog sistema« ⁵, kako su to objašnjavali pojedini gradski zastupnici, među njima i socijalisti, nazive su promijenile i ulice koje su bile vezane za bosanskohercegovačku baštinu, kao i stariji toponimi važni u identitetu i razvoju grada. Pisci: Petar Preradović, Ivan Gundulić, Ivan Mažuranić, August Šenoa, Dositej Obradović, Petar Kočić, Jovan Jovanović Zmaj, Simo Milutinović, Petar Petrović Njegoš; srednjovjekovni vladari južnoslavenskih naroda: Zvonimir, Tvrtko, Dušan, Nemanja; jugoslavenski gradovi: Zagreb, Ljubljana, Beograd; političari jugoslavenske ideje: Trumbić, Korošec, Pašić;

⁴ Historijski arhiv Sarajevo, *Zapisnik sa sjednice gradske skupštine*, Sarajevo, 10. siječnja 1919. godine.

⁵ Isto.

srpski ratnici Prvog svjetskog rata: vojvoda Stepa Stepanović i vojvoda Radomir Putnik — još 1919. godine dobivaju svoje ulice. Ulicu je dobio i američki predsjednik Wilson u znak zahvalnosti za odlučno podržavanje procesa stvaranja jugoslavenske države, te Clemenceau, predsjednik francuske vlade i ministar obrane u vrijeme Prvog svjetskog rata.⁶ Sjećanje na dan ulaska srpskih jedinica u Sarajevo 1918. godine čuvala je Ulica 6. novembra, a slično je bilo i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, kao što su Banja Luka, Mostar, Tuzla i drugi, koji dobivaju nove nazive ulica u skladu s novim nacionalnim imaginarijem (Petar I., Petar II., Princ Pavle, Car Dušan, Miloš Obilić itd.). Tim novim nazivima promovirao se uspostavljeni vrijednosni sistem, potvrđujući da su ulice i trgovi gradova prostori na kojima se projiciraju slike prošlosti i na taj način materijaliziraju kolektivni identiteti.⁷

ZAPISANO ZLATNIM SLOVIMA

U vremenu nakon raspada austrougarskog carstva i njegovih vrijednosti, s uspostavom Kraljevstva SHS, nova država našla se u tranziciji, u procesu izgradnje kolektivnog identiteta. Taj proces je bio dvosmjernan; s jedne strane značio je stvaranje novog odnosa prema prošlosti, a s druge je predstavljao odklon, neprihvatanje simbola i spomenika »prethodnog«, austrougarskog društva. Nova politika sjećanja trebala je odgovoriti zadatku jačanja jedinstva i zajedništva, pa je izražavanje nove kulture sjećanja započelo raščišćavanjem svega onoga što je smetalo uspostavi jugoslavenskog društva i identiteta. Tako su već u studenom 1918. godine predstavnici Narodne vlade za BiH u Sarajevu dali uputu svim vlastima, uredima i zavodima o skidanju svih grbova, kipova, slika i simbola koji podsjećaju na staru vladavinu.⁸ Ova uputa pokazuje značenje upotrebe grba, zastave i spomenika kao važnih simbola građanske religije s kojima se treba poistovjetiti, te putem kojih se posreduje politička ili ideološka poruka, legitimira politički i državni autoritet. (Sulejmanagić, 2019) U isto vrijeme ona je bila važna za početke utemeljenja identiteta u mladoj državi, zbog čega nakon 1. prosinca 1918. godine, proglašenjem Kraljevstva SHS, zemlja vrlo brzo dobiva svoje državne simbole: zastavu — trobojnicu s plavim, bijelim i crvenim horizontalnim poljima kao i grb⁹,

⁶ Gotovo svi jugoslavenski gradovi nazivaju ulice po američkom predsjedniku Wilsonu u znak zahvalnosti za podršku stvaranju države.

⁷ O tome vidjeti: Srđan Radović, *Grad kao tekst*, Beograd, 2013.

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Narodne vlade za BiH, kutija 2, broj 13622, predsjedjal, studeni 1918.

⁹ Uredba o državnoj zastavi i grbu donesena 22. prosinca 1918. godine, vidjeti: Mario Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

simbole u kojima su Srbi, Hrvati i Slovenci trebali »vidjeti« svoju domovinu, oslobođenu, ujedinjenu, poistovjetiti se s njom, prepoznati u njezinim simbolima svoju budućnost utemeljenu na bratskoj slozi. Tom nastanku novih simboličnih i društvenih vrijednosti pridonijeli su i poduzetni pojedinci, koji su u političkoj promjeni i s njom u vezi u novoj kulturi sjećanja vidjeli priliku za svoje trgovačke poslove. Tako se u sarajevskim novinama u prvim danima osnutka države javljaju reklame koje su nudile nabavljanje »slike Petra Mrkonjića njegovog veličanstva Kralja Petra I, vanredno zgodne da ostanu u našim domovima i zdanjima kao draga uspomena na našeg Uzvišenog Vladara iz vremena Njegovog četovanja po Bosanskoj Krajini za naše oslobođenje«¹⁰, za što je cijena bila u krunama, valuti netom nestale Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, puno više od poslovnog, poduzetničkog duha trebalo je mudrosti, truda i kompromisa na trnovitom putu i u nastojanju da se izgradi jedinstvena jugoslavenska kultura sjećanja.

Uputa Narodne vlade za BiH o uklanjanju kipova i simbola bila je tek jedna od prvih odluka u vezi sa spomenicima podignutim za vrijeme Austro-Ugarske, koja se vrlo brzo počinje provoditi. Među uklonjenim spomenicima najpoznatiji je bio *Spomenik umorstva*, podignut u čast Francu Ferdinandu i njegovoj supruzi Sofiji na treću godišnjicu atentata 1917. godine, uz obrede i vjerski program, na mjestu na kojem su ih pogodili pucnji Gavrila Principa. *Spomenik okajanja*, kako se još nazivao, sastojao se od triju dijelova: postamenta s nišom u kojoj je bila manja skulptura Pietà — Bogorodice s Isusom; medaljona s likovima Ferdinanda i Sofije, te visokih stupova na čijem vrhu su bile njihove krune, a preživio je tako tek nešto više od godinu dana.¹¹ Krajem 1918. godine je demontiran. Također, tada je s fasade zgrade koja se nalazila nasuprot spomeniku uklonjena spomen-ploča s datumom atentata 28. 6. 1914. i tekstom o mučeničkoj smrti prijestolonasljednika nadvojvode Franza Ferdinanda i Sofije Hohenberg.¹² U uvjetima nastanka Kraljevstva SHS i izgradnje novog društva ovaj spomenik nije mogao ostati. U

¹⁰ Reklama — Slika Petra Mrkonjića, *Narodno jedinstvo*, 18. 12. 1918., Sarajevo.

¹¹ Autor spomenika bio je mađarski kipar Eugen Bory. Nakon demontiranja dijelovi spomenika završili su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a nakon izvjesnog vremena medaljon s likovima Ferdinanda i Sofije pohranjen je u Umjetničku galeriju BiH, dok je Pietà — skulptura Bogorodice s Isusom pohranjena u Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. Jedini originalni dio spomenika koji stoji na izvornom mjestu je kamena klupa za odmor s pogledom na mjesto na kojem je nekada bio spomenik. — Evidencioni karton Spomenik Umorstva, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

¹² »Poginuše na ovom raskršću mučeničkom smrću od ubojničke ruke prijestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand i supruga mu vojvotkinja Sofija Hohenberg«, tekst spomen-ploče koja je bila postavljena 1916. godine, *Sarajevski list*, 26. 6. 1917, br.162.

stalnom dinamičnom odnosu između prošlosti i kreiranja sjećanja službeno stajalište o atentatu postalo je potpuno drugačije. Postao je to događaj od velikog nacionalnog značenja, a mladobosanci i atentatori bili su »zlatnim slovima« upisani u povijest stvaranja države Južnih Slavena. Njihovi članovi proglašeni su revolucionarima, borcima za oslobođenje i ujedinjenje, a posebno su Gavrilo Princip i drugi sudionici atentata opisani kao mučenici pali za slobodu. Čin atentata, ubojstvo Ferdinanda i Sofije, u novoj interpretaciji bio je početak, navještaj slobode postignute tek u ratu. Zato je njihov pokret bio predstavljen kao borba protiv okupatora, nenarodnog režima kakvim je prikazana Austro-Ugarska Monarhija.

Sjećanje na mladobosance i atentatore bilo je neodvojivo od proslava i Vidovdanskih spomena, a postavljanje spomen-ploče Gavrilu Principu značilo je promjenu ne samo gledišta o atentatu nego i promjenu prostornog identiteta, »vizuelnog govora« o nultoj točki povijesnog mjesta u Sarajevu, snažno povezanoj s Prvim svjetskim ratom. Spomen-ploču su 2. veljače 1930. godine postavili predstavnici Mjesnog odbora Narodne odbrane s natpisom o tome kako je Gavrilo Princip svojim činom navijestio slobodu na Vidovdan 1914. godine. Otkrivanje te ploče izazvalo je veliko zanimanje strane javnosti, a prigodnoj svečanosti prisustvovali su strani novinari, a poneki od njih domaćine je iznenadio neugodnim pitanjima o srpskoj odgovornosti za rat, atentatorima kao urotnicima, o njihovoj vezi za Srbijom itd., zbog čega su članovi Mjesnog odbora Narodne odbrane morali razbijati, kako su to navodili izvještaji o stanju u Drinskoj banovini, neraspoloženje, posebno britanskog novinara zbog podizanja spomen-ploče Gavrilu Principu. (Rodinis 2009, 98-99.)¹³ Međutim, objašnjenja domaćina skupa nisu mnogo utjecala na pisanje drugih predstavnika stranog tiska, za koje su nešto poslije zaključili da su bili tendenciozni i namjeravali izazvati mržnju protiv naše (jugoslavenske op. a.) države. (Rodinis 2009, 102.) Spomen-ploča podignuta 1930. godine Gavrilu Principu bit će tek jedna u nizu, mijenjala se onoliko često koliko su se mijenjale države i politički sistemi, kolektivne kulture sjećanja i odnos prema atentatu.¹⁴ Mlada Bosna, Gavrilo Princip i atentat i danas se u

¹³ U izvještaju se posebno spominje engleski novinar Bembrek Philip Stephens, dopisnik *Daily Expressa*, kojem je zbog neugodnih pitanja stavljeno na teret da je došao u dodir s nekim članovima hrvatske emigracije, pa su mu upravo domaćini pridali veliku pažnju u nastojanju da mu objasne austrijsku politiku, koja je bila opisana kao sistematsko gaženje, proganjanje i ekonomsko uništavanje Slavena, posebno Srba.

¹⁴ Spomen-ploča Gavrilu Principu postavljena 1930. godine skinuta je na početku Drugog svjetskog rata, te je prema nekim informacijama odnesena Hitleru u Njemačku. Iduća je postavljena 1945. godine i bila je u skladu s politikom sjećanja socijalističke Jugoslavije, nakon 1945. godine, koja je kroz pokret Mlade Bosne, atentat, ali i bune, ustanke i radnički pokret prije Drugog svjetskog rata kreirala narativ o tomu kao o po-

Bosni i Hercegovini različito tumače, doživljavaju i uzrok su brojnih sukoba sjećanja.

Ono što se čini važnim primijetiti jest da svečanosti postavljanja ove prve spomen-ploče, osim građana i gostiju Odbora Narodne odbrane, nisu prisustvovali službeni predstavnici vlasti, što bi se moglo protumačiti kao odmak, makar samo formalan, vlasti od postavljanja spomen-ploče, tj. od sjećanja na atentat. Moguće da je takav odnos bio motiviran izbjegavanjem svake vrste poticanja ondašnje međunarodne zajednice na ponovno propitkivanje povezanosti Srbije s Mladom Bosnom i odgovornosti za početak rata. Potvrđuje li nesudjelovanje službenih predstavnika vlasti na svečanosti postavljanja spomen-ploče u Sarajevu, te šturo pisanje domaćeg tiska o tome, tvrdnje da se od tridesetih godina reducira mit o Vidovdanu time što se on vraća na izvornu, žarišnu točku značenja, vezanu isključivo za Kosovski boj, pri čemu atentatori prestaju biti važan sadržaj tog događaja, ostaje za daljnja propitkivanja. (Marković, 2014.)

Međutim, u Bosni i Hercegovini pripadnici pokreta Mlada Bosna već su do tada stekli važnost besmrtnih vidovdanskih junaka, a kolektivno sjećanje na njih, na sudionike atentata bilo je razvijano, građeno kontinuirano i to putem brojnih udruženja, kao što je Narodna odbrana, srpsko nacionalno udruženje koje je i uz ostvareni cilj ujedinjenja, nastavilo intenzivan rad i nakon 1918. godine, smatrajući potrebnim i dalje djelovati prema jačanju nacionalizma. (Njumen, 2018.) U održavanju nacionalizma Narodnoj odbrani pridruživala su se i druga različita udruženja, npr. veterani srpske vojske, članovi sokolskih društava, kulturno-prosvjetna društva, koja su u tomu imala podršku dijela političkih elita. Ovakva praksa, primjenom razvijenih različitih formi njegovanja sjećanja na rat, pa i na mladobosance, koristila se i u nacionalnim prepirkama i razračunavanjima, posebno u vremenu stalnih političkih kriza u društvu, međusobnih optuživanja, jasno demonstrirajući važnost i osjetljivost kolektivnog sjećanja. Kao čuvari sjećanja na Principa i njegove drugove u Bosni i Hercegovini isticali su se sokolaši, veliki zagovaratelji državnog nacionalizma i dinastije Karadževića, pa je djelovanje sokol-

ćecima revolucionarne borbe, završene tek u revoluciji i stvaranjem socijalističke države. Tako je natpis na spomen-ploči postavljenoj 1945. glasio: »U znak zahvalnosti Gavrilu Principu i njegovim drugovima, borcima protiv germanskih osvajača posvećuje ovu ploču omladina BiH.« Godine 1953. pri uređenju Muzeja Mlada Bosna novi tekst je bio: »Sa ovog mjesta 28. juna 1914. godine Gavrilo Princip svojim pucnjem izrazi narodni protest protiv tiranije i vjekovnu težnju naših naroda za slobodom.« Ova spomen-ploča je uništena 1992. godine, a današnja je postavljena 2007. godine s tekstom: »Sa ovog mjesta je Gavrilo Princip izvršio atentat na prestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju«. — Evidencioni karton spomen-ploče Gavrilu Principu, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

skih organizacija bilo usmjereno na mlade radi prihvaćanja vrijednosti žrtvovanja za Otadžbinu, narod, jugoslavenstvo. Pritom su im kao »sveti izvor moralnih snaga, kao najsvetiji hadžiluk« isticani upravo mladobosanci. (Rodinis, 2010, 186.) U skladu s rečenim mladobosanci su imali posebno mjesto u kulturi i praksama sjećanja. Oni preživjeli dobili su epitet »nacionalni radnici«, a mrtvi su postali uzvišeni ideali, pali za slobodu. Time je bio zadovoljen narativ o nacionalnim herojima, važan u nastojanju da se postigne političko jedinstvo, u kojem su heroji mogli biti i politizirani, a sve kako bi se ostvarila strategija postojanja nacionalne države. (Musabegović, 2008, 73.) Zato su u povodu proslave jubilarne 550. godišnjice Kosovskog boja u Sarajevu, 1939. godine na groblju Koševo poginuli mladobosanci dobili spomen-kapelu s navodom: »Blago tome ko do vijek živi — imao se i rašta roditi.«¹⁵ Taj citat iz Njegoševa *Gorskog vijenca*, epskom naracijom o nacionalnoj slobodi te razvijanjem kulta heroja i patriotizma na poseban način izražava romantičarska nacionalna načela.

Na simboličnoj razini s mladobosancima, kao njihova braća stajali su svi suđeni i stradali u tzv. veleizdajničkim procesima, koje je austrougarska vlast organizirala tijekom rata u Sarajevu, Travniku, Bihaću, Banjaluci, na kojima su kažnjavani i u velikoj mjeri proganjani svi koji su bili sumnjičeni ili prepoznati kao zagovaratelji ideje povezivanja Južnih Slavena i stavljanja na stranu Srbije, posebno Srbi. Spomenik u čast osuđenima banjalučkog veleizdajničkog procesa organiziranog tijekom 1915./16. godine izgrađen je i otkriven u Banjaluci 1933. godine na pravoslavnom groblju Sv. Pantelija. To je monumentalni spomenik s križem i spomen-pločom u podnožju, s riječima: *Javite Srbiji da je volim, posljednje riječi Dragoljuba Kesića, žrtve banjalučkog veleizdajničkog procesa*. U vremenu kada je jugoslavenska ideja gubila snagu, privlačnost i prihvaćenost, kada nije značila jednako i isto kao prije 1918. godine, kompromitirana političkom svakodnevnicom, za stvaratelje službene politike sjećanja u Beogradu bilo je važno istaknuti u nacionalnoj povijesti sve one koji su nekada stradali i bili povezani s idejom stvaranja jugoslavenske države. Tako su i muslimanski članovi Mlade Bosne prije rata, Avdo Sumbul i Behdžet Mutevelić, poznati i kao aktivisti muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva Gajret, zagovaratelji ujedinjenja Južnih Slavena i uloge Srbije kao Pijemonta na Balkanu, bili zlatnim slovima upisani u jugoslavenskoj prošlosti. Njihove kosti su u sklopu proslave 25. godišnjice osnutka Gajreta (1928. godine), a u godini obilježavanja 10. godišnjice

¹⁵ Uz Njegošev citat stajala su imena: Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, Danilo Ilić, Trifko Grabež, Veljko Čurbić, Mihajlo-Miško Jovanović, Mitar Kerović, Nedo Kerović, Jakov Milović, Marko Perin i Bogdan Žerajić.

oslobođenja i ujedinjenja, prenesene iz rumunjskoga grada Arada i pokopane u središtu Sarajeva, neposredno uz Ali-pašinu džamiju, s kasnije njima u čast podignutim turbetom. Premještanje kostiju i ponovni obred pokopa pokazuju korištenje mrtvih za homogenizaciju, za simbolično povezivanje svih u jednu naciju. Primjer je to kada se grobnim, emotivnim ritualom učvršćuje vladajuća ideologija i kada se »nacionalna zajednica živih oslanja na nacionalnu zajednicu mrtvih«. (Kuljić, 2014, 62.) Odabir turbeta nije bio slučajan. U islamskoj tradiciji najbliži je mauzoleju, a ispod njega se ukopavaju ugledniji i viđeniji muslimani, što je upućivalo na religijski identitet, ali je također pokazivalo velike zasluge Avde Sumbula i Behdžeta Mutevelića te im je time iskazano osobito poštovanje. Jesu li te zasluge prikazane u skladu s vizijom svih onih koji su stali uz pokret i ideju povezivanja Južnih Slavena pod vodstvom Srbije ili kao transformirana srpskocentrična ideologija proglašenog državnog jugoslavenstva, koja se nakon 1918. godine i poslije u Kraljevini Jugoslaviji, posebno u javnom diskursu i kulturi sjećanja nametala, i dalje ostaje važno pitanje.

SJEĆANJE KAO JABUKA RAZDORA

Središnju točku u novim praksama sjećanja zauzimaju birani datumi iz prošlosti te posebno mitološki obrazac o Vidovdanu. Naime, Vidovdan se nastojao prikazati kao događaj koji nije bio samo sudbonosan, nego i važna poveznica za sve koji su se našli unutar granica Kraljevstva SHS. Odabran je kao najveći državni, nacionalni praznik koji je trebao omogućiti »integraciju preko datuma« cijele zajednice. (Kuljić, 2005, 172)

Sjećanje na žrtve, izgradnja spomenika i organiziranje komemoracija čine u paradigmatiskom značenju sjećanje koje formira i jača zajednicu, pa uz to što je proglašen najvažnijim državnim praznikom, Vidovdan je određen i kao dan sjećanja na poginule srpske vojnike. Na taj dan u cijeloj su zemlji održavani Vidovdanski spomeni na one koji su poginuli za oslobođenje i ujedinjenje, uz svečane parastose u svim crkvama i bogomoljama. Vlasti su od 1929. godine naglašenije koristile Vidovdan s namjerom da se cijeli jugoslavenski narod povezuje kosovskim mitom, zbog čega su nastojali da u središnjim proslavama toga dana sudjeluju sve vjerske zajednice i da iskažu jedinstvo. (Čolović, 2016, 308) U slučaju Bosne i Hercegovine to je značilo službene protokolarne programe, svečane govore u kojima se isticao Vidovdan i borba srpskog naroda, uz sudjelovanje dobrovoljaca iz ovih krajeva, za slobodu i ujedinjenje, te se isticao dugačak put prijeđen od Kosova do multotrpne slobode. (Rodinis, 2009, 257) Javne proslave ovog datuma bile su, uz isticanje državnih zastava na zgradama javnih institucija te sudjelovanje državnih činovnika i predstavnika vlasti, obilježene i vjerskim spomenima u

pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, te u židovskim hramovima (sefardskim i aškenaskim). Međutim, vrijeme svijetlih nadanja o zajedništvu u državi Južnih Slavena gubilo se i u činjenici da su iz Vidovdanskih spomena nerijetko bili izostavljani Muslimani.¹⁶

Srpska nacionalna povijest, nacionalni junaci, bitke srpske vojske dobili su državotvorno značenje. Interpretirani su pomoću simbolike kosovskog mita, pri čemu je aktivnu ulogu u kreiranju takvog sjećanja imao regent, a zatim i kralj Aleksandar Karađorđević. (Jezernik, 2018, 136.) Takvo oblikovanje narativa značilo je isključivanje iz kolektivnog sjećanja svih koji su stradali na drugoj strani u Velikom ratu, u austrougarskoj vojsci, a čiji broj u jugoslavenskoj kraljevini nije bio mali. Njihovim isključivanjem iz službenog sjećanja slala se jasna poruka da se jugoslavenska država veže za pobjedničku srpsku vojsku, koja je bila jedan od temelja na kojem se gradilo nacionalno jedinstvo. (Manojlović Pintar. 2014, 142.) Nerazumijevanje, nepostojanje jednake empatije za sve žrtve značilo je potpuno marginalizirano sjećanje na brojne »druge.« Složeno naslijeđe rata s jedne strane, a s druge insistiranje na kolektivnom sjećanju na temelju povijesti, koja je u javnom diskursu posredovana praznicima, proslavama, spomenicima i komemoracijama, koje su u prvom redu bile čvrsto povezane sa srpskom poviješću i tradicijom srpske vojske, uz odabir Vidovdana kao temelja nacionalne ideologije, nije imalo integrativni potencijal i nije moglo biti bezrezervno prihvaćeno od svakoga. Slavljenje i kreiranje tradicije vezane za srednjovjekovnu srpsku povijest, srpske ustanke, prošlost balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata u BiH za veliki dio nesrba, posebno za Muslimane, bilo je problematično upravo zbog vezivanja za kosovski ciklus i mitologiju, prema kojoj su bili otpadnički elementi, izdajnici kršćanstva, koja je upućivala na konvertitsku krivnju onih Slavena koji su prihvatili islam.¹⁷

Preživjeli sudionici rata, borci nekadašnje austrougarske vojske trebali su se zadovoljiti amnestijom, a mjesto u kolektivnom sjećanju za njih nije bilo predviđeno, jer ne samo da se nije uklapalo u koncept izgradnje sjećanja na pobjedničku, srpsku vojsku, nego sjećanje na sve one koji su poginuli i ratovali na strani Austro-Ugarske nije bilo državotvorno, ono nije bilo pogodan »materijal« za stvaranje jugoslavenskog kolektivnog identiteta, ali zato je u osnovi stvaralo dodatan jaz u sjećanjima na rat. Na one koji su bili u austrougarskoj vojsci uglavnom se gledalo kao na borce protiv oslobođenja i

¹⁶ Vidovdanski pomeni, *Narodno jedinstvo*, 29. 6. 1935., Sarajevo.

¹⁷ O učitanju različitih nacionalnih ideologija u Gorskom vijencu: Enver Kazaz, *Utopija nacionalne slobode, osmanofobni diskurs u Njegoševu Gorskom vijencu*. Njegoševi dani, Zbornik radova, Nikšić, 2015. str. 25-39.

ujedinjenja i samo su poneka udruženja ratnih veterana nastojala premostiti podjele o naslijeđu rata, ali bez dvojbe u primat pobjede srpske vojske u državi, te u ekskluzivnije pravo na ratnu žrtvu srpskih vojnih veterana. (Njumen, 2018) Isključivanje iz kolektivnog sjećanja, odnosno nemogućnost integriranja u zamišljen koncept narativa o ratu, uz njihov neravnopravan socijalni položaj u odnosu prema veteranima srpske vojske, sigurno je veteranima austrougarske vojske stvaralo osjećaj izostavljanja, zaboravljanja, te u isto vrijeme potrebu izgradnje paralelnih sjećanja o ratu. Mnogi preživjeli vojnici poražene Austro-Ugarske Monarhije, ratni vojni invalidi kao i članovi obitelji poginulih nisu imali priliku da izraze spomen, sjećanje na svoje ratne drugove ili najbliže rođake. Kao posljedica toga »iz odvojenog sjećanja raslo je sve jače osjećanje odvojenog identiteta«. (Jezernik, 2018, 145) Polarizirana sjećanja dijelila su jedan proglašeni jugoslavenski narod, čineći da političke napetosti i neslaganja o uređenju države budu sve veći.

Solidarnost s onima koji su ratovali na austrougarskoj strani, časnicima i brojnim običnim vojnicima s iskustvom strašnog rata i ljudske patnje nije bilo moguće izraziti u javnom diskursu i prostoru, jer mogli su doprinijeti samo kakofoniji o kolektivnom sjećanju. Takvi spomenici na prostorima Bosne i Hercegovine nisu bili podizani jer su u odnosu prema službenom sjećanju o pobjednicima i ratnoj slavi bili politički nekorektni i neprimjereni, a proces memorijalizacije putem spomenika poginulim vojnicima, uređenje vojničkih groblja te organizacija komemoracija i dana sjećanja, što je započela Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini, morala je biti zaustavljena. Nakon završetka rata sve države sudionice u ratu obavezale su se da će održavati vojnička groblja, pa tako i Kraljevstvo SHS; međutim, nakon 1918. godine vojnička groblja na kojima su bili ukopani pripadnici austrougarske vojske, među njima domaći ljudi, uglavnom postaju zaboravljena mjesta. Jedno od takvih bilo je i sarajevsko Vojničko groblje Lav. (Čusto, 2013)¹⁸ Osnovano je prema naredbi posljednjeg zemaljskog poglavara Sarkotića, tijekom rat-

¹⁸ Groblje Lav dio je prostora šire grobljanske cjeline smještene na Koševu. Jedno je od starijih sarajevskih groblja, formirano najprije kao Novo vojničko groblje tijekom Prvog svjetskog rata, na kome su ukopani pripadnici austrougarske vojske. Njegovi kasniji nazivi bili su Vojničko groblje, Oficirsko i Partizansko groblje. U Drugom svjetskom ratu na ovom su groblju pokopani i poginuli njemački vojnici, a nakon oslobođenja 1945. na njemu su ukopani građani Sarajeva, pripadnici antifašističkog pokreta, ubijeni u posljednjim danima NDH. Tako je ovo groblje bilo mjesto na kojem su jedni uz druge bili pokopani oni koji su ratovali na suprotnim stranama. Groblje je bilo aktivno do sredine šezdesetih godina XX. stoljeća, ali za opsade Sarajeva 1992.—1995., uslijed nedostatka prostora za pokope, groblje je ponovno aktivirano. Jedino je gradsko multikonfesionalno, multietničko groblje koje nije podijeljeno na odvojene parcele za različite vjerske i etničke grupe.

nih 1916./17. godine kao rezultat potrebe i ideje da se na jednome mjestu pokopaju poginuli te vojnici umrli od ranjavanja. Groblje Lav treba promatrati u okolnostima kada se na širim europskim prostorima, kao posljedica ratnih zbivanja do tada nezapamćenih razmjera oblikovala kultura sjećanja u kojoj središnje mjesto zauzimaju rat i vojnici, žrtve rata. Vrijeme je to kada se spomenicima i memorijalima nastojalo obilježiti velik svjetski sukob, ali u isto vrijeme graditi herojska slika onih koji su se žrtvovali za domovinu, državu, a radi izgradnje službene slike prošlosti i homogeniziranja određene zajednice. U tom smislu ovo groblje trebalo je imati posebnu važnost kao mjesto sjećanja, uz koje će se održavati komemoracije, slaviti kult palih vojnika, onih koji su živote dali za Austro-Ugarsku Monarhiju; »Za cara i domovinu!«, kako je glasio propagandni slogan korišten u ratu s motivirajućom namjerom i učinkom na vojnike. Ova parola bila je gotovo jedini mogući okupljajući faktor višenacionalnog carstva koje je popuštalo, osim na bojištima, i pred dolazećom snagom nacionalnih strujanja i težnji.

Usporedo s uređenjem Vojničkog groblja započela je izgradnja spomenika poginulim vojnicima. Za autora spomenika izabran je kipar Josef Urbania, i sam mobiliziran s Bečke akademije umjetnosti. Odlučio je da spomenik bude u obliku uspavanog, velikog lava, simbola snage, hrabrosti, a u kršćanskoj simbolici i sa značenjem uskrsnuća. U vrijeme formiranja groblja i izgradnje spomenika predstavnici vlasti pridavali su veliku pozornost ovoj akciji.¹⁹ Svaki grob bio je jednako uređen, simbolizirajući jednakost svih poginulih vojnika — ravan humak, trava i drveni crno obojen križ s limenom pločicom, na kojoj je napisano ime pokojnika i podatak u kojoj je vojnoj postrojbi služio, zatim datum smrti i vjera.²⁰

Međutim, samo godinu nakon otvaranja groblja, 1. studenoga 1917. godine, i kada je određen dan sjećanja na poginule vojnike (3. studenoga), Austro-Ugarska Monarhija se raspala, pa je sarajevsko Vojničko groblje zbog novih političkih okolnosti postalo nevažno. Skulptura Umirući lav dočekala je kraj rata još uvijek sa skelama i majstorima, između ostalog jer je radove odugovlačio kipar kako bi na taj način odgodio svoj odlazak na prvu crtu bojišta.²¹

¹⁹ Groblje je još sredinom 1916. godine posjetio feldmaršal vojvoda Fridrih, o čemu su izvještavale tadašnje dnevne novine: »Njegova carska i kraljevska visost posjetio je više grobova i obišao radove na Spomeniku junaka koji se, kao što je poznato, gradi po naređenju zemaljskog poglavara i komandujućeg generala. Autor spomenika kipar Urbania dao je visokom gostu, koji je pokazao veliki interes za spomenik sva željena pojašnjenja. Vojvoda je odao priznanje za lijep izgled groblja upravitelju vojničkog groblja potpukovniku Stuchly.« *Bosnische Post*, 18. juni 1916., br. 138.

²⁰ Ratničko groblje na Koševu, *Sarajevski list*, XL/1917., br. 264, str. 4.

U jugoslavenskoj državnoj zajednici Vojničko groblje i spomenik Umirući lav nisu se uklapali u proces stvaranja novog državnog identiteta u kojem nije bilo mjesta za one koji su kao austrougarski vojnici stradali u Prvom svjetskom ratu. Nije pomagala ni činjenica da je, uz posmrtno ostatke Nijemaca, Slovaka, Čeha, na njemu pokopano i mnogo domaćih ljudi: Hrvata, Muslimana, Srba te drugih stradalih u ratu. Vojničko groblje s Umirućim lavom postalo je marginalizirano mjesto sjećanja. Novac koji se 1917. godine skupljao u posebno organiziranim akcijama, osobito u Sarajevu i Mostaru, za uređenje Vojničkog groblja i izgradnju spomenika, odlukom donesenom 1919. godine dostavljen je Zemaljskoj vladi, što je značilo da je ideja o važnosti ovog groblja potpuno zapostavljena.²² Ipak, epizoda s uređenjem groblja i spomenika vojnicima u Sarajevu ovim nije konačno završena, pa će i sljedećih godina trajati rasprava o Vojničkom groblju i spomeniku Umirući lav, što ilustrativno pokazuje kako i koliko društveno-političke promjene utječu na tumačenje i redefiniranje mjesta sjećanja i odnosa prema prošlosti.²³ Što se tiče Umirućeg lava, srećom i unatoč našoj čestoj praksi da se sa svakom novom vlašću ruše spomenici, taj je spomenik vrlo rijetka iznimka jer je izdržao sve izazove vremena, te se i danas nalazi na groblju koje je po njemu nazvano.²⁴

²¹ Umirući lav, konzervatorski projekt, Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo, Sarajevo, 2007.

²² Za spomenik našim vojnicima u Sarajevu, *Sarajevski list*, 5. 6. 1916., br. 147.

²³ U novooblikovanoj kulturi sjećanja, s novim odnosom prema prošlosti austrougarskog razdoblja, s kreiranjem novih vojničkih tradicija, na ovom groblju danas se organiziraju ceremonije sjećanja na Bitku na Monte Meleti iz 1916. godine, na sudjelovanje i doprinos Druge bošnjačke regimente u njoj. U kreiranju bošnjačke vojne tradicije danas se često zaboravlja da su pripadnici bosanskohercegovačkih pukovnija bili pripadnici svih etničkih grupa iz BiH, a ne samo Muslimani.

²⁴ U raspravi iz 60-ih godina XX. stoljeća o uređenju Partizanskog groblja (kako je groblje nosilo naziv od 1945. do 1992.) i očuvanju Umirućeg lava prihvaćena je argumentacija onih koji su se bavili spomenicima i naslijeđem u gradu. »Ovdje se radi o jednom prastarom motivu, o simbolu hrabrosti, vojništva koji se obično postavlja na groblja vojnika (...), a koji su prema tome i Austrijanci samo preuzeli i postavili na sarajevsko vojničko groblje u kojem su, usput neka je rečeno, pokopani domaći sinovi (500-600 vojnika Muslimana) koji su u ratu izgubili život ili po aradskim kazamatima ili u raznim regimentama ili husarskim četama. Prema svemu tome, nema razloga da se i na novom Partizanskom groblju ne nade stara koševska skulptura koja, kako vidimo, ima međunarodni simbolizam i koja po tome može biti isto tako i naša. (...) Posebni razlozi koji nam nameću čuvanje ove skulpture kao određenog i u umjetničkoj osnovi vrijednog spomenika leži u tome što pripada jednoj posve završenoj istorijskoj epohi, što je djelo našeg sunarodnjaka Čeha i posebno što taj spomenik, kada se uredi, može biti i u novoj pejzažnoj arhitekturi upravo vrijedan element, kakvih mi inače i nemamo još u gradu«. Alija Bejić, Skulptura Lava u Koševu, *Oslobodenje*, Sarajevo, 18. 5. 1966. Za opsade Sarajeva 1992.—1995. godine Umirući lav bio je nekoliko puta pogođen gra-

Austro-Ugarska je već u ratnim godinama pokušala utemeljiti vojne proslave i komemoracije kao događaje, rituale kojima će se demonstrirati »spremnosti na oružje« svih u Carstvu i homogenizirati država. (Vogel, 2006.) Veliki rat kao traumatičan događaj postao je tako važna točka kolektivnih i individualnih sjećanja, te se vrlo brzo odrazio i na procese memorijalizacije u Bosni i Hercegovini izgradnjom spomenika poginulim austrougarskim vojnicima, ali i Franji Josipu. Posebnost spomenika u čast poginulim vojnicima jest da su oni pripadali seriji posebno zamišljenih spomenika, tzv. »Wehrmann in Eisen« (»vitezovi u željezu«),²⁵ koji su tijekom ratnih godina građeni i u drugim dijelovima Monarhije, a uz komemorativnu, imali su i humanitarnu svrhu. Izrađeni od drva, manji i veći, u različitim oblicima, bili su posebni jer su se u njihovu drvenu osnovu zakucavali metalni klinovi, tj. ekseri (čavli), a novac od njihove prodaje namijenjen je za pomoć ratnoj siročadi i udovicama.²⁶ Ekseri, zakucavani prema određenoj shemi tvorili su sliku, lik vojnika ili kakav drugi prikaz, npr. grb, štit, križ itd. Zbog upotrebe metalnih klinova, ti spomenici vojnicima nazivani su »vitezovi u željezu«. Najpoznatiji od takvih spomenika u Bosni i Hercegovini bili su podignuti 1915. i 1916. godine: *Bošnjak bojovnik* u Ključu i *Vitez u željezu* u Banjaluci i Sarajevu.²⁷ Malo podataka je sačuvano o njima, pa su stare razglednice s motivima ovih »vitezova« jedini preostali trag o njihovu postojanju.²⁸

Ovi su spomenici po namjeni i obliku bili sasvim različiti od spomenika Franji Josipu, izrađenih također u ratu. Prvi su podignuti u spomen na vojnike poginule na različitim ratištima u Prvom svjetskom ratu, imali su hu-

natama. Poslije opsade Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa poduzeo je aktivnosti na spašavanju ovog spomenika, te je u saradnji s Akademijom likovnih umjetnosti iz Sarajeva i kolegama konzervatorima iz Slovenije tokom 2003. godine završena sanacija i konzervacija Umirućeg lava.

²⁵ Najpoznatiji je sačuvan u Beču i danas predstavlja turističku atrakciju grada.

²⁶ Andrea Baotić, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878—1918.*, doktorski rad

²⁷ Tijekom istraživanja veliki izazov je bio pronaći mjesto na kojem je bio postavljen ovaj spomenik. Zbog nedostatka građe o tome, uspoređivanje starih fotografija sa starom razglednicom s motivom sarajevskog »Željeznog viteza« pokazalo se kao jedina mogućnost za utvrđivanje lokacije. Tako je uspoređivanjem proporcija, elemenata zgrade u pozadini, njenih detalja i ukrasa, s velikom preciznošću moguće reći da je bio na mjestu današnjeg spomenika Vječna vatra u Titovoj ulici. Za rekognosciranje mjesta na kojem se nalazio sarajevski Vitez u željezu zahvaljujem kolegi arhitektu i povjesničaru Ameru Sulejmanagiću.

²⁸ Za »Sarajevskog viteza« zna se da je njegov autor bio češki kipar Franz Zelezny, te da je na njemu stajao natpis: »*Za cara svoga, za rodnu grudu, život smo dali u ljutom boju, milosti bratskoj, brigi i trudu, dajemo djecu sirotnu svoju.*« Razglednice s motivima ovih spomenika tiskane su u: Ismet Huseinović i Džemaludin Babić, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004.

manitarnu svrhu te su djelomično nastajali u interakciji s građanima.²⁹ A ovakvi nadnaravno veći figuralni prikazi cara, u stojećem položaju i odori, postavljeni npr. u Sanskom Mostu (1915.) i Livnu (1916.), zatim u manjim bosanskohercegovačkim gradovima, na javnim prostorima bez velikih trgova ili monumentalnih zdanja vrlo su jasno demonstrirali i simbolično obilježavali prisutnost austrougarske države i dinastije Habsburg na ovim prostorima. Ma koliko ovi spomenici bili različiti, zbog političke promjene, uspostave nove države od kraja 1918. i potrebe da se razvije drugačija politika sjećanja s drugačijim spomenicima i komemoracijama, životni vijek ovih spomenika, kao i onih izgrađenih nešto prije, bio je veoma kratak.³⁰ Potreba da se definira, uspostavi nov odnos prema prošlosti, da se prekine sa svime što je povezano s propalom Monarhijom, te uspostavi nova kultura sjećanja na Prvi svjetski rat odrazio se na njihovo uklanjanje. Jedino na ponekom vojničkom groblju mogli su se pronaći ovakvi spomenici.³¹ Tako je na vojničkom groblju u Bovcu ostao neoštećen spomenik, odnosno isklesan lik strijelca i »Bošnjaka«, podignut na mjestu na kojem počiva oko 400 vojnika unovačenih iz Bosne i Hercegovine, zajedno s drugim poginulima iz svih dijelova nekadašnje Monarhije. Spomenik je posvećen poginulim pripadnicima bosanskohercegovačke 4. pješačke pukovnije, koji su na planini Rombonu ostavili svoje živote.³²

STARI POSTAMENT — NOVI SPOMENIK, CEREMONIJE SJEĆANJA

Bez obzira na različite oblike, veličinu ili umjetničke vrijednosti spomenici smješteni u javnim, često reprezentativnim prostorima simboli su kojima se iskazuje službeno stajalište o prošlosti i kreira kolektivni identitet. Svaka društvena, politička promjena, posebno ona provedena u traumatičnim uvjetima kakvi su ratovi, rezultira i manifestira se izgradnjom novih spomenika. Nove spomeničke figure označavaju redefiniranje odnosa prema prošlosti i uspostavu novih vrijednosti. Taj proces u BiH, nakon završetka rata i stvaranja Kraljevstva SHS, zbog sudjelovanja znatnog broja bosanskohercegovač-

²⁹ Način na koji su bili osmišljavani ovi spomenici, uz interakciju, sudjelovanje građana u njihovu nastajanju, te humanitarne misije, iz današnje perspektive predstavlja veoma moderan princip promišljanja i djelovanja u izgradnji sjećanja.

³⁰ U cijeloj Bosni i Hercegovini (u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci, Bosanskom Brodu, Gračani, Maglaju, Doboju itd.) bili su spomenici posvećeni austrougarskim vojnicima poginulima za okupacije 1878. godine.

³¹ O spomenicima palim u austrougarskoj vojsci koji su se mogli naći ili podići u slovenačkim dijelovima države, uglavnom na osami groblja, vidjeti: Jezernik, 2018, 140.

³² Autor spomenika je češki kipar Ladislav Kofranek. Vidjeti: Schachinger, 1996, 296.

kog stanovništva na strani poražene Austro-Ugarske nije bio obilježen intenzivnom izgradnjom spomenika u čast poginulim vojnicima, nego izgradnjom tzv. dinastičkih spomenika posvećenih Karađorđevićima, Petru I. i Aleksandru I.

Jedan od manjeg broja podignutih spomenika u znak sjećanja na poginule srpske vojnike sačuvan je do danas u Trebinju. Podignut je na glavnom gradskom prostoru 1938. godine u povodu 20-godišnjice završetka rata, na inicijativu pjesnika Jovana Dučića, koji je osmislio i izgled spomenika. Iste godine, kao sjećanje na stradale srpske građane u logoru osnovanom 1915. godine u Doboju, podignut je u ovom gradu kod crkve svetih apostola Petra i Pavla spomenik sa spomen-kosturnicom za stradale. To svjedoči da je u BiH u povodu jubilarne godišnjice od završetka rata izgrađen i poneki spomenik.

U načinu prezentacije nove države i postavljanja novih, važnih simbola u Bosni i Hercegovini središte ipak je bilo na spomenicima dvojici kraljeva iz vladajuće kuće, čime se nastojala poslati poruka o njihovim golemim zaslugama za stvaranje i postojanje države. Novi simbolični red uveden je zamjenom vladarske kuće: Karađorđevići su umjesto Habsburgovaca prikazivani kao osloboditelji i ujedinitelji koji su konačno nakon dugih stoljeća ostvarili povijesnu misiju uspostave »narodne« vlasti. Dinastički spomenici koji su se gradili u Bosni i Hercegovini nisu bili nikakva iznimka u odnosu prema brojnim takvim spomenicima građenim na jugoslavenskim prostorima. Spomenici vladarima Petru i Aleksandru trebali su potaknuti rođenje i razvoj nacionalnog jugoslavenstva i monolitne kulture sjećanja, koja je od početka stvaranja države stajala na veoma »klimavim nogama«. Bijeljina, Bosanska Krupa, Jajce, Bugojno, Travnik, Foča, Livno, Banjaluka — bosanskohercegovački su gradovi koji su imali spomenike Petru Karađorđeviću. U nekim slučajevima ti spomenici našli su se na istome mjestu — obično na glavnome trgu ili u glavnoj ulici, čak na istome postamentu, npr. u Livnu,³³ na kojem je nekada stajao Franjo Josip, ilustrirajući pragmatizam u simboličnoj zamjeni i nastojanju da se prenese nova poruka. Inicijatori podizanja ovih spomenika bile su lokalne vlasti, zagovaratelji jugoslavenskog nacionalizma, ali i oni koji su se pronalazili, vezivali za srpsku ideju i kulturu, kakav je bio i Mustafa Mulalić, za kojeg se pretpostavlja da je potaknuo podizanje spomenika Petru I. u Livnu 1924. godine.³⁴ Iako ovaj podatak nije dodatnim istraživanjem konačno potvrđen, Mustafa Mulalić kao pripadnik muslimanske prorežimske inteligencije, te kao pojedinac koji se zauzimao za nacionalni (srp-

³³ <http://pogledaj.to/art/sjecanje-u-sjeni-srusenih-spomenika>

³⁴ <https://livideo.info/zla-sudbina-spomenika-kraljevima>

ski) osjećaj i djelovao na njegovu jačanju, mogao je biti jedan od onih koji su aktivno sudjelovali na podizanju spomenika Karađorđevićima. (Jahić, 2012) Pretpostavku da je Mulalić bio angažiran na podizanju spomenika u Livnu potvrđuje i činjenica da je Mulalić nešto poslije, u tridesetim godinama bio narodni poslanik Jugoslovenske narodne stranke, a u Drugom svjetskom ratu jedan od muslimana, koji se našao u štabu Draže Mihailovića.

I druge velike pripovijesti i događaji iz prošlosti, npr. proslava tisućite godišnjice krunidbe kralja Tomislava, obilježavana 1925. godine na jugoslavenskim prostorima, iako na prvi pogled predstavljena kao važan događaj iz hrvatskog nacionalnog kalendara, imala je prerađeni sadržaj, prilagođen kontekstu jugoslavenskog ideološkog diskursa i nastojanja izgradnje narodnog jedinstva. U povodu jubileja u Sarajevu organizirane su proslave na kojima je izražen narativ o ujedinjenju Hrvata, Srba i Slovenaca u moćnu državu na čijem čelu je kralj Aleksandar, nasljednik iste krvi i istog naroda kao i kralj Tomislav. (Matijević, 2004, 1140.) Iako Tomislav ima iznimno simbolično značenje u hrvatskom nacionalnom okupljanju, on je u ovom slučaju odigrao ulogu u integralnom jugoslavenstvu, a vezivanjem Tomislava s Aleksandrom ostvarena je veza, važna spona između srednjovjekovnog i suvremenog vladara koji se nalazi na čelu jednog troplemenog naroda, te je oblikovan i kontinuitet tako važan u formiranju nacionalne ideologije. Središnja proslava tisućite godišnjice krunidbe Tomislava u BiH održana je u rujnu 1925. godine u Sarajevu, pri čemu se nije štedjelo u iskazivanju zajedništva Srba i Hrvata, prigodnim svečarskim govorima i parolama kakva je bila ispisana na Šeher-čehajinu mostu s postavljenim četiri metara visokim slovima i brojkama *T(omislav) 925. — A(leksandar) 1925.* (Matijević, 2004, 1139) Poruka je veoma jasno pokazivala nastojanje da se svi koji žive u Jugoslaviji »stope u jedan organizam, jednu dušu«, ne samo posredstvom zajedničke prošlosti, nego i sadašnjosti s Karađorđevićima na čelu. Rezultat proslave tisućite godišnjice Tomislavove krunidbe u Livnu bilo je postavljanje spomenika kralju Tomislavu 1926. godine. Tu proslavu treba, kao i cjelokupno obilježavanje tog događaja, promatrati i u uvjetima tadašnjeg razdoblja, sredine dvadesetih godina u Kraljevini SHS, prije uvođenja Šestosiječanjske diktature. Tada je bilo moguće djelovati i razvijati posebne nacionalne kulturne sadržaje i ustanove te još uvijek nije bilo tako izražajno i snažno inzistiranje na integralnom jugoslavenstvu.³⁵

³⁵ Obelisk je visok 9,25 metara, što također upućuje na godinu krunidbe. Na obelisku je medaljon s reljefom kralja Tomislava kao konjanika ogrnutog plaštem. Natpis na spomeniku je: »U spomen hiljadugodišnjice prvog hrvatskog kralja Tomislava 925—1925, podigoše Hrvati sela i grada Livno.«

U kolopletu stalnih mijena kolektivnih identiteta, politika sjećanja i interpretacija ovaj događaj nudi različite nacionalne kutove promatranja, pa je i preimenovanje gradića Duvna 1928. godine, u čijoj je blizini prema predaji Tomislav okrunjen, u Tomislavgrad u naknadnim učitavanjima sadržaja, posebno u vremenima političkih i nacionalnih previranja i sukoba između Hrvata i Srba bilo predstavljeno kao davanje imena prema hrvatskom kralju Tomislavu. Pritom je namjerno zanemarena činjenica da je, jednako kao što je sin Aleksandra Karađorđevića dobio ime prema kralju Tomislavu, Duvno promijenilo ime na inicijativu domaćeg stanovništva u čast novorođenog kraljevića, što je u vremenu kada se promjena događala trebalo pokazati bratsko povezivanje Srba i Hrvata. (Ivanković, 2006.) Perspektiva političke suvremenosti utječe na to da se pitanje prema komu je grad dobio ime, prema princu Tomislavu Karađorđeviću ili prema srednjovjekovnom hrvatskom kralju Tomislavu, danas ne postavlja.

Dinastija Karađorđevića u brojnim je manjim bosanskohercegovačkim mjestima i gradovima bila predstavljena posredstvom spomenika vladarima Petru i Aleksandru. Jedan od većih, monumentalnih spomenika bio je postavljen u Bijeljini 1937. godine, autora Sretena Stojanovića, a za ostali niz podignutih spomenika bili su angažirani jugoslavenski, ali i drugi kipari, npr.: Lojze Dolinar, Franjo Kršnić, Rudolf Valdec. Međutim, najčešće angažirani kipar za izgradnju ovih spomenika u Bosni i Hercegovini bio je Ivan Ekert. (Manojlović Pintar, 2014, 365.) Tako je Ekert autor spomenika Petru I. postavljenom u bosanskohercegovačkom gradiću Varcar-Vakufu 1924. godine. Tada je taj gradić uz spomenik, dobio i novi naziv Mrkonjić-Grad, prema Petrovu nadimku dobivenom u ustanku 1875. godine. Bosanskohercegovački ustanak iz 1875. godine bio je još jedan važan povijesni događaj, još jedna nulta točka u oblikovanoj srpskoj nacionalnoj kulturi sjećanja, a aktivno sudjelovanje Petra I. pod nadimkom Petar Mrkonjić u njemu imalo je specifičnu težinu koja se uklapala u narativ o snazi, hrabrosti prvog jugoslavenskog kralja u borbi protiv stoljetnih ugnjetavača naroda — Turaka te o njegovoj odlučnosti u stvaranju države.

Demonstracija povezanosti naroda i dinastije bili su i prikazi Aleksandra, koji je spomenike imao u središtu Tuzle i Visokog.³⁶ Praksa je bila i izgradnja spomen-ploča ili spomen-bista koje su se postavljale i u zgrade državnih institucija, posebno nakon atentata 1934. godine, pri čemu se tijekom njihovih svečanih otkrivanja nije propuštao govor, prilika da se izrazi kako je spomen-obilježje dug kralju, podsjećanje »naših naraštaja na velika stvara-

³⁶ Autor Aleksandrova spomenika u Tuzli bio je Sreten Stojanović, a u Visokom Lojze Dolinar. Vidjeti: Bogunić, 2015.

lačka djela Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja». ³⁷ U nastojanju da se izgradi i održi kontinuitet službenog sjećanja posebna briga bili su mladi, koji su trebali biti odgojeni u »duhu državnog i narodnog jedinstva, a kako bi pošli onom stazom koju je ukazivao naš Viteški Kralj i ispunjavajući veliki amanet koji nam je on na samrtnom odru ostavio da čuvamo Jugoslaviju«. ³⁸ Sudjelovanje mladih u ceremonijama sjećanja ili posebnim programima realiziralo se na različite načine, čak i njihovim angažiranjem u izgradnji spomen-poprsja Aleksandra u Sarajevu, čemu su svoj doprinos dali učenici srednjih škola, tehničke, zanatske i škole za umjetne zanate, koji su prema već postojećem modelu Aleksandrova poprsja kiparice Ive Despić izradili takvo poprsje koje je postavljeno u zgradi Banske uprave u Sarajevu. ³⁹

Uz postavljanje spomenika, da bi se vladar prikazao kao središnja osoba i personifikacija snage države, organizirane su i druge manifestacije i sadržaji, koji su imali cilj izgraditi narativ o velikoj ulozi dinastije Karađorđevića u Jugoslaviji. Posjete članova kraljevske obitelji bosanskohercegovačkim prostorima, proslave rođendana kralja Aleksandra I. i zatim Petra II., kao i proslave dana ujedinjenja ili oslobođenja gradova u Prvom svjetskom ratu bile su prigodnim tekstovima i brojnim fotografijama zabilježene i ilustrirane u službenom glasilu Drinske banovine, *Narodnom jedinstvu*, koje je izlazilo u Sarajevu. U zemlji, u kojoj su u javnosti naglašene nacionalno-političke borbe pokazivale brojne prepreke i nepostojanje nacionalnog jedinstva, inzistiranje na simboličnoj snazi Karađorđevića u kulturi sjećanja bilo je postojano. Kulturno-prosvjetna društva mladih, u svojem obrazovnom dijelu, jačala su promovirane kolektivne identitete, zbog čega su njihove brojne podružnice diljem BiH bile uključene u realizaciju različitih praksi sjećanja. Aktivno sudjelovanje mladih bilo je ostvareno u programima obilježavanja važnih datuma iz nacionalnog kalendara, među kojima su bile i proslave rođendana kralja Aleksandra i Petra II., a koje su podrazumijevale svečane akademije, sudjelovanje u priredbama na kojima su se čitale biografije članova dinastije Karađorđevića, izvodili recitali, muzičke točke i drugo, u kojima su se prepoznavali nacionalni sadržaji. ⁴⁰ U organiziranju sadržaja kojima se nastojalo oja-

³⁷ Kao vidljiv znak duboke zahvalnosti Kolo srpskih sestara otkrilo je spomen-ploču Kralju mučeniku. *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 13. 4. 1935.

³⁸ Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 7. veljače 1935.

³⁹ Otkrivanje biste blaženopočivšeg kralja Aleksandra I. Ujedinitelja, *Narodno Jedinstvo*, Sarajevo, 6. 9. 1935.

⁴⁰ *25 godina Prosvjete 1902—27*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo 1927.; *Gajret, Glasnik kulturno-prosvjetnog društva*, Sarajevo 1933.

čati državni nacionalizam bila su neizostavna i sokolska društva i njihove svečanosti, sletovi. Paljenje i nošenje zublje od Sarajeva do Topole, kao znak zahvalnosti kralju Petru I., bio je jedan od najjasnijih dokaza o nastojanju snaženja odanosti i privrženosti dinastiji Karađorđevića. (Rodinis, 2010, 420)⁴¹ Sudjelovanje stanovništva u ovakvim i sličnim sadržajima, kojima se na poseban način »komuniciralo sa patriotizmom i jedinstvom nacije« pokazuje da u javnom bosanskohercegovačkom prostoru nije bilo nekih posebnih i većih iskazivanja nezadovoljstva ili otpora ovakvim ceremonijama. Samo ponekad bi se službeno zabilježilo da pojedini predstavnici Katoličke Crkve iskazuju nezadovoljstvo zbog utjecaja sokolskih udruženja na razvoj hrvatske omladine, te se upozoravalo na pojedine katoličke vjeroučitelje koji su svojim djelovanjem utjecali na omladinu u sarajevskim školama pa su se mogle čuti rasprave o tome čiji je Aleksandar kralj: »Naš ili vaš?« (Rodinis, 2010, 180)

I dok je nošenje zublje bilo povezano s Petrom I., nakon atentata na Aleksandra ozračje posebne povezanosti kralja i naroda ostvarivalo se u organiziranim pohodima na Oplenac, posljednje počivalište kralja. Državni službenici, članovi različitih udruženja i društva iz Bosne i Hercegovine, najprije sa srpskim predznakom, pridruživali su se povorkama koje su posjećivale kriptu zadužbine Karađorđevića kao sveto mjesto. »Tvoj grob i grobovi Tvojih predaka i ovo sveto mesto u čijem je podnožju Karađorode zatresao silnu carevinu, od koje je čitava Evropa drhtala, i zažegao plamen osvete Kosova i odakle je grmeo proslavljeni Karađorđev top nagoveštavajući slobodu, služeći kao podstrek, da čuva ono što se ogromnim žrtvama steklo i kao izvor snage našem narodu u najtežem momentu... Ispod ovih zastava slavom ovenčanim, koje nemo posmatraju grobove svojih Vođa i koje su svedoci velikih i slavnih napora, polaziće pokoljenja da se napajaju herojskom ljubavlju prema slobodi, narodu i da vide kako se ceni i skupo plaća sloboda i kolika je i kakva se žrtva zahteva Otadžbina i kakvih nam je teških udara zadala sudbina stavljajući nas u iskušenja.«⁴²

Ovaj novinski izvještaj o posjetu različitih udruženja iz BiH i o njihovim zavjetima danim na Oplencu emotivno je posredovana informacija i prikaz

⁴¹ »Na 2. juni kao uvod u sletske dane izvršena je svečanost paljenja i prenosa zublje zahvalnosti Blagopočivšem kralju Petru Velikom Oslobodiocu, koja je štafetnim trčanjem prenešena iz Sarajeva do Topole. Povodom ove svečanosti čitav grad je bio iskićen državnim zastavama, a zgrade u ulicama kojim je zublja zahvalnosti nošena bile su svečano rasvetljene i čilimima iskićene. Ulicama kojima je zublja prošla stajale su ogromne mase sveta u špaliru.«

⁴² Hodočašća i zavjeti na Oplencu, *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 30. 1. 1935.

komemorativne prakse vezane za Aleksandrov grob, koji je poslužio kao snažna simbolična poruka zajedništva uokvirena u nacionalni narativ o kosovskom mitu, osveti za Kosovo, sudjelovanju Karađorđevića u Prvom svjetskom ratu, i još sve kroz prikaz i kreiranje oslobodilačke tradicije, stvaranja države i žrtvovanja za domovinu. Osim toga, izvještaj pokazuje koliko važnost odabrani mrtvi imaju u kulturi sjećanja, odnosno koliko su pogrebni rituali bitni u tehnikama pamćenja kojima se utemeljuje kolektivni identitet zajednice. (Kuljić, 2014, 59.)

Jedna od posljednjih većih ideja o izgradnji monumentalnog spomenika Petru I. bila je vezana za Sarajevo. Dugo je trajala rasprava o tome i bila je čvrsto povezana s uređenjem glavnoga gradskog trga, koji je 1934. godine, istovremeno s raspisivanjem javnog natječaja za uređenje trga i izgradnju spomenika, dobio naziv Trg Petra I. Karađorđevića. (Čusto, 2011, 229-238.) Objavljivanje natječaja na jugoslavenskoj razini izazvalo je veliki interes umjetnika i arhitekata, o čemu svjedoči podatak da je na natječaj prispjelo 27 radova, među kojima je Komisija odabrala rješenje arhitekta Josipa Pičmana i kipara Frane Kršinića.⁴³ Međutim, nedostatak novca usporavao je ostvarenje ove ideje, zbog čega su zastupnici u gradskoj skupštini već 1935. godine odlučili podržati prijedlog o podizanju većeg kredita kako, prema njihovom mišljenju, Sarajevo ne bi više zaostajalo za drugim, čak i manjim sredinama, u kojima se realizirao dio strategije službene politike sjećanja kroz podizanje spomenika kralju Petru.⁴⁴ Usporedo s inicijativom za izgradnju spomenika predloženo je da se izgradi sokolski dom u Sarajevu (autori arhitekta Lavoslav Pavlin i Milivoje Radovanović) u čast Aleksandra. Zgrada je završena 1935. godine i u njoj su mladi članovi sokolskog udruženja odgajani u duhu ideologije državnog jugoslagenstva pod Karađorđevićima. Kako su se u BiH gradili spomenici Karađorđevićima, gradile su se i zgrade sokolskih domova, koje su bile prostori u kojima su pitomci poučavani da budu daljnji prenositelji ideje državnog domoljublja u kojoj su središnje mjesto zauzimali vladari Petar i Aleksandar.

Za razliku od uspješne izgradnje sokolskog doma u Sarajevu, izrada spomenika kralju Petru nije ostvarena. Naime, krajem 1940. i početkom 1941. godine u Sarajevo su dopremljeni dijelovi konjaničke figure, počela je gradnja postamenta i postavljanje spomenika, no ubrzo je započeo Drugi svjetski rat, koji je u Sarajevu, a i u drugim mjestima BiH, u kojima su bili podignuti spomenici Karađorđevićima, označio početak njihova uklanjanja iz jav-

⁴³ Prilog o Josipu Pičmanu, *Čovjek i prostor 4-5*, Zagreb, 1981, 337-338.

⁴⁴ Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik gradskog vijeća, 7. 2. 1935.

nih prostora.⁴⁴ Ovi spomenici porušeni 1941. godine ne svjedoče samo o tomu da su ratovi istodobno velike političke promjene koje donose velika iskušenja i za spomenike, nego i o tako čestim metamorfozama sjećanja na našim prostorima.

Bosanskohercegovačko stanovništvo u tzv. međuratnom razdoblju u velikom postotku živjelo je na selu i tek je nakon osnutka zajedničke države 1918. godine nešto više i intenzivnije spoznavalo o životu i krajevima drugih južnoslavenskih naroda. Ono je uglavnom bilo na marginama suvremenih kretanja u društvu, osim u vrijeme predizbornih aktivnosti političkih stranka. Sa svojim sunarodnjacima koji su živjeli u gradovima, s pripadnicima različitih etničkih grupa s različitim vjerskim identitetima, individualnim i kolektivnim sjećanjima, a zajedno sa svima ostalima koji su se našli u državnom okviru Kraljevstva SHS, zatim Jugoslavije, imali su složen odnos prema jugoslavenskoj ideji, koja je podrazumijevala postojanje niza različitih pogleda, relacija, varijacija i formula. Zamišljena ideja integralnog jugoslavenstva putem izgradnje kolektivne kulture sjećanja i identiteta pomoću dominantnog narativa o značenju srpske vojske, Kosovskom boju, manifestiranje odatnosti dinastiji Karađorđević, podizanje spomenika njima u čast, obilježavanje Vidovdanskih spomena, dana oslobođenja, uz ostalo, predstavljali su pokušaj stvaranja jedinstvenog nacionalnog osjećaja i simbolike na cijelom jugoslavenskom prostoru. U tom nastojanju da se ojača središnja država nije bilo previše razumijevanja ni senzibiliteta za različite slojeve identiteta, sjećanja i kompleksno naslijeđe rata svih okupljenih u jednu državu. Ali, unatoč tome i bez obzira na stalna politička previranja u zemlji, iz bosanskohercegovačke perspektive čini se da tomu ozbiljnije oporbe u javnom diskursu nije bilo, nego se provodila praksa koja je pratila dominantne tendencije u politici sjećanja, u državi čiji je vijek trajanja bio tek nešto dulji od dva desetljeća.

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Narodne vlade za BiH, kutija 2, broj 13622, prezidijal, novembar, 1918.

Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH (XIX i XX vijek), Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini, knjiga 1 (1929—1931), Sarajevo, 2009, sabrao i uredio Andrej Rodinis

⁴⁵ U kreiranju novih kultura sjećanja u BiH, neki od ovih spomenika Petru I. obnovljeni su u devedesetima. Spomenik u Bijeljini obnovljen je 1993.; u Mrkonjić-Gradu obnovljen je 1990. godine, srušen 1995. i ponovno obnovljen 1996. godine.

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH (XIX i XX vijek), Izvještaj o situaciji u Drinskoj banovini, knjiga 2 (1932—35), Sarajevo 2010, sabrao i uredio Andrej Rodinis
- Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradske skupštine, Sarajevo, 10. januar 1919.
- Historijski arhiv Sarajevo, Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 7. februara 1935.
- Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Evidencioni kartoni Spomenik Umorstva i Spomen-ploča Gavrilu Principu

Knjige i časopisi

- Assman Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005.
- Baotić Andrea, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878—1918.*, doktorski rad
- Blašković Pero, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Wien, 2000.
- Bogunić Senad, *Spomen naslijeđe na području grada Tuzle*, Baština, Tuzla, 2015.
- Čolović Ivan, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd, 2016.
- Čusto Amra, Spomenici i identiteti na primjeru sarajevskog Trga oslobođenja — A. Izetbegović, Identitet BiH kroz historiju, *Zbornik radova 2*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 229-238.
- Čusto Amra, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941—45. i 1992—95. — komparativna analiza*, Institut za istoriju i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2013.
- Dvadeset i pet godina Prosvjete 1902—27*, SPKD Prosvjeta, Sarajevo, 1927.
- Gajret, Glasnik kulturno-prosvjetnog društva*, Sarajevo 1933.
- Gillis John R, Pamćenje i identitet, povijest jednog odnosa, M. Brkljačić i S. Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006. 169-197.
- Huseinović Ismet i Babić Džemaludin, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004.
- Ivanković Ante, Zemljopisni nazivi duvanjskog područja. Iz neobjavljene knjige *Zemljopisni nazivi duvanjskog područja (naselja, planine, vode, mikrotponimi)*, 2006.
- Jahić Adnan, Zbivanja u BiH 1941. godine prema Hronici Mustafe Mulalića, *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi, Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 169-185.
- Jareb Mario, *Hrvatski nacionalni simboli*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.
- Jezernik Božidar, *Jugoslavija zemlja snova*, Beograd, 2018.
- Kazaz Enver, Utopija nacionalne slobode, osmanofobni diskurs u Njegoševu Gorskom vijencu, *Njegoševi dani — Zbornik radova*, Nikšić, 2015, str. 25-39.
- Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Beograd, 2005.

- Kuljić Todor, *Tanatopolitika, sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd, 2014.
- Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918—1989.*, Beograd, 2014.
- Marković Slobodan G., Coping with the Memory of Gavrilo Princip and the Symbolism of Vidovdan in Serbia and Yugoslavia, *The South Slav Journal*, Vol 34, No. 1-2, 2014.
- Matijević Zlatko, Ministar Pavle Radić na »Napretkovoj« proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 36/3, Zagreb, 2004.
- Mladenović B., Štampa BiH o dočeku srpske vojske novembra 1918. godine, *Zbornik radova Srbija 1918. godine i stvaranje jug. države*, Beograd, Istorijski institut, 1989.
- Musabegović Senadin, *Rat, konstrukcija totalitarnog tijela*, Sarajevo, 2008.
- Njumen Džon Pol, *Jugoslavija u senci rata, ratni veterani i stvaranje nove države, 1903—1945*, Beograd, 2018.
- Omerović Enes, Elementi represije u radu Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH, *Historijska traganja br. 3*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2009, str. 183-214.
- Radović Srđan, *Grad kao tekst*, Beograd, 2013.
- Schachinger Werner, *Bošnjaci dolaze! Elitne trupe u K.u.K. armiji 1879—1918. godine*, Lovran, 1996.
- Sulejmanagić Amer, Simboli građanske religije — kako se određuju i koriste — primjer Bosne i Hercegovine, *Zbornik Historijskog muzeja 13*, Sarajevo, 2019.
- Šehić Zijad, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo, 2007.
- Umirući Lav, konzervatorski projekat, Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo, Sarajevo, 2007.
- Vogel Jakob, Vojne proslave u Njemačkoj i Francuskoj kao nacionalni ritual 1871—1914. godine, *Kultura pamćenja i historija*, uredile M. Brkljačić i S.Prlenda, Zagreb, 2006.

Tisak

- Bosnische Post* 138 (18. juni 1916.)
- Čovjek i prostor* 4-5, Zagreb, 1981.
- Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 13. 11.1918, 18. 12. 1918, 30. 1. 1935, 13. 4. 1935, 29. 6. 1935, 6. 9. 1935.
- Oslobođenje*, Sarajevo, 18. 5. 1966.
- Sarajevski list* 147 (5. 6. 1916.), 162 (26. 6. 1917.), 264 (XL/1917.)

Internet

- <http://pogledaj.to/art/sjecanje-u-sjeni-srusenih-spomenika>
- <https://livideo.info/zla-sudbina-spomenika-kraljevima>

Amra Čusto

Politics of remembrance and monuments of the WWI in Bosnia and Herzegovina

The collapse of the Austro-Hungarian Empire caused tectonic changes, and for those who as the citizens of the Empire came out of the First World War, it meant facing a new socio-political circumstances and numerous open questions. The political reality after December 1, 1918, was the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, dilemmas were many, and the question how to build a common culture of remembrance of the united South Slavs became one of the crucial ones. The new policy of collective memory tended to respond to the task of establishing an imaginary national unity and togetherness, however, in the case of Bosnia and Herzegovina it was even more complex and challenging due to the existence of different historical experiences, numerous myths, as well as due to the fact that during the war the citizens of Bosnia and Herzegovina (Serbs, Croats, Bosniaks and others) fought on different sides — both, the victorious and the defeated. The life of the first South Slavic state in Sarajevo began with the removal of the monument, dedicated to Sofia and Franz Ferdinand from the site of the assassination, an event that pushed the world into the Great War in 1914, as well as with its new interpretation. Establishing a new practice of remembrance and a new symbolic order was not marked by building the monuments to the fallen soldiers due to the fact that significant number of the population of Bosnia and Herzegovina fought in the Austro-Hungarian army, but by building so-called dynastic monuments dedicated to the Karadorđević dynasty, namely to Peter I and Alexander I. The idea of integrative Yugoslavism was manifested through the construction of a collective identity by using the dominant narrative of the role of the Serb army, the Battle of Kosovo, loyalty to the dynasty, commemoration of the Vidovdan, and not having much sensibility for different layers of memory and difficult questions of the legacy of war.

Keywords: *Politics of remembrance, Bosnia and Herzegovina, new symbolic order, dynastic monuments*